

§ 2. Τὸ ἠθικὸν πρόβλημα κατὰ τὸν Rousseau.

Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ ἐν τῷ συστήματι τοῦ Rousseau εἶναι ἀρρήκτως πρὸς ἀλλήλας συνδεδεμένα ¹. Ὅθεν κρίνομεν εὐλογον, πρὶν ἢ εἰσελθῶμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς πολιτικῆς θεωρίας, ἥτις κυρίως ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου» νὰ εἰπωμέν τινα περὶ τῆς ἠθικῆς θεωρίας αὐτοῦ.

Τὸ κέντρον τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος ἀποτελεῖ ἡ θεωρία τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως (conscience morale), ἥτις θεμελιούται ἐπὶ ψυχολογικῶν καὶ γενικωτέρων φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων.

Ἡ θεωρία αὕτη, ἥς στοιχεῖά τινα ἀπαντῶσι κατεσπαρμένα ἐν πλείστοις τῶν ἔργων ² τοῦ Rousseau, ἔλαβε τὴν ὁριστικὴν αὐτῆς διατύπωσιν ἐν τῷ Emile ³.

Ἐν πρώτοις ὁ Rousseau θέτει τὸ πρόβλημα τοῦ καταλογισμοῦ τῶν πράξεων, ἀποκρούει δὲ τὴν θεωρίαν, ἥτις τὴν ὅλην ἐνέργειαν τοῦ πνεύματος, περιλαμβανομένης ⁴ καὶ τῆς κρίσεως, ἀνάγει εἰς τὴν αἴσθησιν, ὅποτε οὐδὲν θὰ εἴχομεν κριτήριον διακρίσεως τοῦ ἀληθοῦς ἀπὸ τοῦ ἐσφαλμένου, καὶ θέτει τὴν ἀρχὴν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν

¹ Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 79 : «Ceux qui voudront traiter séparément la politique et la morale n'entendront jamais rien à aucune des deux».

² Ἰδίᾳ ἐν τῷ Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes καὶ ἐν τῇ Nouvelle Héloïse.

³ Βλ. Emile, κυρίως l. IV καὶ ἰδίᾳ ἐν τῷ ὑπὸ τὸν τίτλον Profession de foi du Vicaire Savoyard τμήματι αὐτοῦ.

⁴ Βλ. Emile, l. IV, Profession de foi κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 124 κ. ἐπ. καὶ Notes en réfutation de l'ouvrage d'Helvétius, intitulé : De l'esprit.

εἶναι μόνον ὄν αἰσθανόμενον, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ σκεπτόμενον καὶ ἐλεύθερον ὑποκείμενον ¹.

Προκειμένου νῦν τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως μεταξύ τῆς ὕλης καὶ τῆς κινήσεως, ὁ συγγραφεὺς διαπιστοῖ ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἀδρανής, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ κίνησις θὰ παρέμενεν ἀνεξήγητος, εἰάν δὲν συνεδέομεν ταύτην πρὸς αὐλόν τινα αἰτίαν, ἣτις διοχετεύει τὴν κίνησιν εἰς τὴν ὕλην. Ἡ αἰτία αὕτη εἶναι ἡ βούλησις, ἣτις καὶ δίδει εἰς τὴν κίνησιν ὠρισμένην κατεύθυνσιν ². Ἐκ τῆς θεωρίας δὲ ταύτης τῆς κινήσεως ἄγεται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν πίστιν ἐπὶ τὴν Θεῖαν Πρόνοιαν καὶ τὴν πνευματικότητα καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς ³.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω ἔρχεται ὁ Rousseau εἰς τὸ μέγα πρόβλημα τῆς φύσεως καὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ κακοῦ· ἀποφαίνεται δὲ ὅτι τὸ κακὸν δὲν εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὀφείλεται τοῦτο εἰς τὴν ἐλευθερίαν, ἧς ὁ ἄνθρωπος ἐποιήσατο κακὴν χρῆσιν ⁴.

Οὕτως ὁ Rousseau φαίνεται ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὴν διδασκαλίαν

¹ Βλ. *Emile*, I. IV, profession κλπ., ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σελ. 126, 128 κ. ἐπ. Πρβλ. *Discours sur l'origine* κλπ., ἐν *Oeuvres*, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σελ. 540 : «C'est n'est donc pas tant l'entendement qui fait parmi les animaux la distinction spécifique de l'homme que sa qualité d'agent libre... c'est surtout dans la conscience de cette liberté que se montre la spiritualité de l'âme... dans la puissance de vouloir ou plutôt de choisir et dans le sentiment de cette puissance». Ὡσαύτως *Sisième promenade*, ἐν *Oeuvres*, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σελ. 433.

² Βλ. *Emile*, I. IV, ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σελ. 129 κ. ἐπ., 131 κ. ἐπ., 134.

³ Βλ. *Emile*, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 135 κ. ἐπ., 140, 144 κ. ἐπ.

⁴ Βλ. *Emile*, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 142 : «Homme, ne cherche plus l'auteur du mal ; cet auteur c'est toi même... C'est l'abus de nos facultés qui nous rend malheureux et méchants» Πρβλ. *Dernière réponse à M. Bordes*, ἐν *Oeuvres*, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σελ. 499.

τοῦ S. Augustinus καὶ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν. Οὐχ ἦτιον ὅμως ἢ θεωρία αὐτοῦ ἀφίσταται τῆς ἀνωτέρω διδασκαλίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς κεφαλαιῶδές τι σημεῖον, τουτέστιν εἰς τὸ δόγμα τῆς πτώσεως καὶ τῆς διαφθορᾶς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἔνεκα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, δηλαδή ἔνεκα τῆς ἀρχικῆς καταχρήσεως τῆς ἐλευθερίας, ἣτις βαρύνει ὀλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος, δὲν παραδέχεται δὲ καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς ἐμφύτου κακίας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπερ υἰοθετήθη ὑπὸ τοῦ Th. Hobbes¹. Τοιαῦτα δόγματα θὰ διέλθουν πᾶσαν ἐλπίδα βελτιώσεως τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας, θὰ ἔθετον εἰς κίνδυνον τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας, ὡς καὶ πᾶσαν ἀρχὴν ἐξουσίας, ἣτις συνδέεται πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν. Ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῶσι, χωρὶς νὰ δώσωσιν ἐπιχειρήματα λίαν ἐπικίνδυνα διὰ τὴν ἀξίαν τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης.

Ὅθεν ὁ Rousseau ἀντιθέτει εἰς τὰ ἀνωτέρω τὸ ἀξίωμα τῆς ἐμφύτου ἀγαθότητος τοῦ ἀνθρώπου.

Ἰδωμεν νῦν, τί σημαίνει τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει ἀγαθός. Διὰ τούτου δὲν νοεῖται ἄλλο τι, εἰμὴ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι προδιατεθειμένος διὰ τὸ κακὸν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅτι δὲν πράττει τὸ κακὸν κατὰ μοιραίαν καὶ φυσικὴν ἀναγκαιότητα, ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει ἀθῶος ἄνευ φυσικῆς ῥοπῆς πρὸς τὸ κακόν².

Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος παραμένει ἀδιά-

¹ Βλ. Discours sur l'origine de l'inégalité, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 546. Ὡσαύτως Dernière réponse à M. Bordes, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 499.

² Βλ. Emile, l. II, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 86: Il n'y a point de perversité originelle dans le cœur humain; il ne s'y trouve pas un seul vice dont on ne puisse dire comment et par où il y est entré». Ὁ Rousseau, ἔχων πίστιν εἰς τὴν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ, ἀρχεται ὡς ἀκολουθῶς τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Emile: «Tout est bien sortant des mains de l'Auteur des choses, tout dégénère entre les mains de l'homme».

φθορος. Ἡ διαφθορὰ ὁμως αὕτη, ἣτις ἔχει ὡς αἰτίαν τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, δὲν ἀλλοιοῖ τελείως τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, δὲν ἐκμηδενίζει δηλαδὴ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν, ἣτις παρὰ ταῦτα παραμένει κατὰ βάθος ἀκεραία, ἀλλ' ἀπλῶς συσκοτίζει αὐτήν ¹.

Ὡστε τὸ κακὸν δὲν εἶναι φυσικόν, δὲν εἶναι ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον, οὐδὲ ἀπόλυτον, ἀλλ' ἐξωτερικὸν καὶ σχετικόν, ἐξαρτώμενον ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν αἱ κοινωνίαι εἶναι διαμεμορφωμέναι καὶ ἐξελλίσσονται ².

Δέον νὰ προσθέσωμεν ὅτι ὁ Rousseau δὲν παραδέχεται, εἰμὴ τὸ ἠθικὸν κακόν. Ἐξω τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν ἐξωτερικὴν φύσιν, δὲν ὑφίσταται κακόν. «Ὁ φυσικὸς κόσμος ἐμφανίζεται ἐν ἀρμονίᾳ, ἢ εἰκὼν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐμφανίζει σύγχυσιν καὶ ἀταξίαν. Ἡ ὁμόνοια βασιλεύει μεταξὺ τῶν στοιχείων, μόνον ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται εἰς τὸ χάος. Τὰ ζῶα εἶναι εὐτυχῆ, ὁ βασιλεὺς αὐτῶν εἶναι δυστυχῆς» ³.

Τοῦτο ὁμως θὰ ἠδύνατο νὰ γεννήσῃ ἀμφιβολίας περὶ τῆς Θείας Προνοίας ⁴. Διότι πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν σύγκρουσιν, τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τῆς ἀταξίας, ἣτις χαρακτηρίζει τὸ ἀνθρώπινον γένος, καὶ τῆς ἀρμονίας, περὶ ἧς μαρτυρεῖ τὸ σύνολον τοῦ φυσικοῦ κόσμου;

Ἐνταῦθα ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Rousseau λαμβάνει ἐξαιρετικὴν δύναμιν. Λέγει οὗτος ὅτι ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος πράττει ἐλευθέ-

¹ Βλ. Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 536 : «. d'après les qualités que tu as reçues que ton éducation et tes habitudes ont pu dépraver, mais qu'elles n'ont pu détruire».

² Βλ. Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 532, 570, σημ. 9 καὶ Discours sur les sciences et les arts, ἐν œuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 464 κ. ἐπ.

³ Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 138.

⁴ Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 138 : «O sagesse, où sont tes lois ? O Providence, est-ce ainsi que tu régis le monde ? Être bienfaisant, qu'est devenu ton pouvoir ? je vois le mal sur la terre.»

ρως, δὲν εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ «διατεταγμένου συστήματος τῆς Θείας Προνοίας»¹.

Ἐφ' ὅσον, λέγει, ὁ Θεὸς εἰσήγαγεν ἐν τῇ δημιουργίᾳ ἐλεύθερον τι ὑποκείμενον, τοῦτο σημαίνει ὅτι παρητήθη ἀπὸ τοῦ ν.λ. προβλέψη καὶ προκαθορίσῃ τὴν χοῆσιν τῆς ἐλευθερίας.

Θὰ ἠδύνατο βεβαίως ὁ Θεὸς νὰ περιορίσῃ τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ προφυλάξῃ τὴν παγκοσμίαν τάξιν ἀπὸ οἰουδήποτε εἰδους διαταραχῆς. Οὕτως ὅμως θὰ ἐστέρει τὸν ἄνθρωπον τοῦ μεγάλου προνομίου τῆς ἐλευθερίας, ὅπερ συνιστᾷ τὴν ἀνθρωπίνην ἀξιοπρέπειαν². ἄλλως τε ἢ κατάχρησις αὕτη τῆς ἐλευθερίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιφέρῃ σχετικὴν καὶ μερικὴν, οὐχὶ δὲ γενικὴν διαταραχὴν τῆς παγκοσμίου τάξεως³.

Ἄλλὰ διατὶ τὸ μέγα τοῦτο προνόμιον τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐκφράζῃται διὰ τῆς ἀταξίας;

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Rousseau εἶναι ὅτι τὸ ἠθικὸν κακὸν εἶναι παντοῦ καὶ πάντοτε ἢ προϋπόθεσις μεγαλυτέρου ἀγαθοῦ, συνιστάμενον εἰς τὴν ἀφύπνισιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Τοῦ ἀξιώματος τούτου τῆς ἀγαθότητος τοῦ ἀνθρώπου ὁ Rousseau προσπαθεῖ νὰ δώσῃ καὶ a posteriori ἀπόδειξιν. Ἐάν, λέγει,

¹ Βλ. *Emile*, I. IV, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 141. Ὁ Rousseau διακρίνει τὴν ἰδέαν τῆς Θείας Προνοίας ὡς ῥυθμιστοῦ τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴν τῆς Θείας προγνώσεως, ἣτις θὰ ἀφεώρα εἰς ἀπάσας τὰς μελλούσας πρόξεις καὶ προθέσεις τῶν ἐλευθέρων ὑποκειμένων, καὶ ἦν, ὡς καταλήγουσαν εἰς τὴν μοιροκρατίαν, δυναταί τις νὰ ἀρνηθῇ, χωρὶς νὰ ἀρνηθῇ τὴν Θείαν Προνοίαν.

² Βλ. *Emile*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 141 κ. ἐπ. : «Murmurer de ce que Dieu ne l'empêche pas de faire le mal, c'est murmurer de ce qu'il la fut d'une nature excellente, de ce qu'il mit à ses actions la moralité qui les ennoblit, de ce qu'il lui donna droit à la vertu... quoi ! pour empêcher l'homme d'être méchant fallait-il le borner à l'instinct et le faire bête ?».

³ Βλ. *Emile*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 141.

ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἦτο κακή, ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ἦτο ὑπεύθυνος τῆς κακίας αὐτοῦ, καὶ θὰ ἔδει ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις νὰ ἐπιδοκιμάζη πᾶσαν κακὴν πράξιν. Ἡ αὐτοπαρατηρησιὰ ὅμως καὶ ἡ μαρτυρία τῆς παγκοσμίου συνειδήσεως ἀποδεικνύουσιν ὅτι αἱ κακαὶ πράξεις προκαλοῦσι τύψεις, ἐνῶ, εἰάν ὁ ἄνθρωπος ἦτο φύσει κακός, ἡ ἠθικὴ συνείδησις θὰ ἀπειτέλει ἀνωμαλίαν ¹.

Αἱ ἀνωτέρω μεταφυσικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ προϋποθέσεις ἐν συνδυασμῷ πρὸς ψυχολογικά τινα δεδομένα ἀπειτέλεσαν τὴν βάσιν τῆς διαμορφώσεως καὶ ἐξελίξεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως. Οἱ δύο πρωταρχικοὶ ² ψυχολογικοὶ παράγοντες αὐτῆς εἶναι ἡ φιλαυτία (*amour de soi*) καὶ ἡ συμπάθεια (*pitié*). Ἡ πρώτη συνίσταται εἰς τὸ ἐνδιαφέρον «διὰ τὴν εὐημερίαν ἡμῶν καὶ τὴν αὐτοτυνητηρῶσιν» ³, ἡ ἄλλη ἐμπνέει ἡμῖν «φυσικὴν ἀπέχθειαν, ὅσάκις βλέπομεν νὰ ἀπόλλυται ἢ νὰ πάσχη πᾶν αἰσθανόμενον ὄν, κυρίως δὲ οἱ ἄνθρωποι» ⁴. Ἡ συμπάθεια γεννᾶται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι διὰ τῆς φαντασίας ἡμῶν τιθέμεθα εἰς τὴν θέσιν τοῦ πάσχοντος, ταυτιζόμενοι τρόπον τινὰ μετ' αὐτοῦ ⁵. Οὕτω δημιουργεῖται μεταξὺ τῶν ἀτό-

¹ Βλ. *Emile*, 1. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 150: «S'il n' y a rien de moral dans le cœur de l'homme, d'où lui viennent donc ces transports d'admiration pour les actions héroïques, ces ravissements d'amour pour les grandes âmes?», σελ. 152, 121: «On nous dit que la conscience est l'ouvrage des prejugsés; cependant, je sais par mon expérience qu' elle s'obstine à suivre l'ordre de la nature contre toutes les lois des hommes.»

² Βλ. *Discours sur l'origine* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 533.

³ Βλ. *Discours sur l'origine*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 533. *Emile*, 1. II, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 86, 1. IV, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 47 κ. ἐπ.

⁴ Βλ. *Discours sur l'origine*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 533. *Emile*, 1. IV, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 60 κ. ἐπ., 103.

⁵ Βλ. *Emile*, 1. IV, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 61. Εἶναι προφανὴς ἐν ταῦθα ἡ ἐπίδρασις τοῦ Shaftesbury, οὗτινος τὸ περίφημον ἔργον: *Inquiry concerning virtue* εἶχε μεταφρασθῆ, μετὰ προσθήκης σχολίων, ὑπὸ τοῦ

μων ἢ φιλαλληλία, ἢ μάλλον τὸ φαινόμενον τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης ¹.

Ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν δύο τούτων ψυχικῶν ἰδιοτήτων, τῆς φιλαυτίας καὶ τῆς συμπαθείας, ἣτις θέτει φραγμὸν εἰς τὰς ἐκδηλώσεις τῆς προηγουμένης, γεννᾶται ἡ πρώτη μορφή τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, τῆς ὑπαγορευούσης τοὺς ἀπλοῦς ἐκείνους κανόνας τοῦ φυσικοῦ δικαίου, οἵτινες διέπουν τὰς μεταξὺ τῶν ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει βιούντων ἀνθρώπων σχέσεις, καὶ οἵτινες δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν εἰς τὸ ἀκόλουθον ἀξίωμα: «πραῖτε κατὰ συμφέρον μέθ' ὅσον τὸ δυνατόν μικροτέρας ζημίας τοῦ πλησίον» ².

Ἐνταῦθα δέον νὰ ἐπιστήσωμεν ἰδιαίτερος τὴν προσοχὴν ἡμῶν, διότι κατὰ τὸν Rousseau τὸ ἠθικὸν πρόβλημα εἶναι πρόβλημα κοινωνικόν, καὶ ἐμφανίζεται ἀφ' ἧς οἱ ἄνθρωποι ἐγκατέλιπον τὸν μονήρη βίον καὶ ἔζησαν ἐν κοινωνίᾳ, ὅποτε μόνον ἡ ἀνθρωπίνη συνειδήσις εὐρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλωθῇ ³.

Diderot ὑπὸ τὸν τίτλον *Principes de la Philosophie morale ou Essai sur le Mérite et la Vertu, avec Réflexions*, Amsterdam, 1745. Ὡς γνωστόν, ὁ Shaftesbury ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τοῦ Ad. Smith, ὅστις ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ: *Theory of moral sentiment*, 1759, ἐπειράθη νὰ θεμελιώσῃ ἠθικὸν σύστημα ἐπὶ τοῦ συναισθήματος τῆς συμπαθείας. Ἄν καὶ δὲν τυγχάνει γνωστόν, ὅτι ὁ Rousseau εἶχεν ἀναγνώσει τὸ ἔργον τοῦτο, βλέπει τις οὐχ ἥτιον μεγίστην ὁμοιότητα μεταξὺ τῶν δύο τούτων συγγραφέων.

¹ Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 533 κ. ἐπ., 547.

² Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 533, 547 κ. ἐπ., 576 σημ. 15.

³ Βλ. *Emile*, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 49: «Quand il commence à sentir son être moral, il doit s'étudier par ses rapports avec les hommes», 57: «Tant que sa sensibilité reste bornée à son individu, il n'y a rien de moral dans ses actions; ce n'est que quand elle commence à s'étendre hors de lui, qu'il prend d'abord les sentiments, ensuite les notions la bien et du mal, qui le constituent véritablement homme, et partie intégrante de son espèce», 154: «Or c'est du système moral formé par ce double rapport à soi-même et à ses semblables que

Ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τῆς φυσικῆς καταστάσεως δὲν ὑφίσταται οὔτε ἀγαθόν, οὔτε κακόν, οὔτε ἐλάττωμα, οὔτε ἀρετή, ἔκτός, λέγει, εἰάν, «ἐκλαμβάνοντες τὰς λέξεις αὐτὰς κατὰ τὴν φυσικὴν ἔννοιαν, ἀποκαλέσωμεν ἐλαττώματα παρὰ τῷ ἀτόμῳ τὰς ιδιότητας, αἵτινες δύνανται νὰ εἶναι ἐπιζήμιοι εἰς τὴν συντήρησιν αὐτοῦ, ἀρετὰς δὲ ἐκείνας, αἵτινες δύνανται νὰ συμβάλωσιν εἰς αὐτήν, ὅτε θὰ ἔδει ὡς τὸν πλέον ἐνάρετον νὰ θεωρήσωμεν ἐκεῖνον, ὅστις θὰ ἀνθίστατο ὀλιγωτέρον εἰς τὰς ἀπλᾶς παρορμήσεις τῆς φύσεως»¹. Ὁ πρωτόγονος δὲν εἶναι κακός, διότι δὲν γνωρίζει τί σημαίνει ἀγαθός. Παρὰ τούτῳ ὑπάρχει μᾶλλον *vitiorum ignoratio* ἢ *cognitio virtutis*².

Ἡ πρώτη αὕτη μορφή τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἠδυνήθη νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἁρμονικὴν συμβίωσιν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐν τῷ δευτέρῳ σταδίῳ τῆς φυσικῆς καταστάσεως, καθ' ἣν οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἀθῶοι καὶ αἱ ἀνάγκαι αὐτῶν περιορισμέναι.

Ὅτε ὅμως βραδύτερον ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν, τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐξειλίχθη καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀπώλεσε τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ ἀπλότητα καὶ ἀθωότητα, ὅτε τὴν φιλαυτίαν (*amour de soi*) ὑποκατέστησε βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ὁ ἐγωϊσμός (*amour propre*)³, αἱ ἀνάγκαι τοῦ ἀνθρώπου ὑπερέβησαν τὰ μέσα πρὸς ἱκανοποίησιν αὐτῶν, ἐνεφανίσθη ἡ ἰδιοκτησία, οἱ δεσμοὶ τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης διερράγησαν, καὶ τὴν ἀρτιγέννητον κοινωνίαν διεδέχθη ὁ πόλεμος καὶ ὁ δεσπο-

naît l'impulsion de la conscience». Ὡσαύτως Narcisse, préface, ἐν œuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. III, σελ. 196, σημ. 1: «...car ces mots vertu et vices sont des notions collectives qui ne naissent que de la fréquentation des hommes».

¹ Βλ. Discours sur l'origine de l'inégalité, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 545.

² Βλ. Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 546.

³ Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 49, 79. Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 546, σημ. 15.

τισμός, ἅτινα ἤγαγον εἰς τὴν ἐξουθένωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας, ἢ ἠθικῆ συνείδησις συνεσκοτίσθη καὶ κατ' ἀκολουθίαν αἱ προϋποθέσεις τῆς ἰσχύος τῶν κανόνων τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἤρθησαν.

Τὴν σωτηρίαν προσδοκᾷ ὁ Rousseau ἐκ τῆς ἀφυπνήσεως τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

«Συνείδησις! Συνείδησις! ἀναφωνεῖ ὁ Vicaire Savogard¹, θεῖον ἐνστικτον, ἀθάνατος καὶ οὐρανία φωνή, ἀσφαλές ὁδηγὲ ἀμαθούς καὶ περιορισμένου, ἀλλὰ νοήμονος καὶ ἐλευθέρου ὄντος, ἀλάθητε κριτὰ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἥτις καθιστᾷς τὸν ἀνθρωπον ὅμοιον πρὸς τὸν Θεόν, σὺ εἶσαι ἐκείνη, ἥτις δημιουργεῖς τὴν ὑπεροχὴν τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἠθικότητα τῶν πράξεων αὐτοῦ. "Ανευ σοῦ οὐδὲν αἰσθάνομαι ἐν ἐμοί, ὅπερ νὰ ἀνυψοῖ ἐμὲ ὑπεράνω τῶν ζώων, εἰμὴ τὸ θλιβερόν προνόμοιον, νὰ περιπίπτω ἀπὸ σφάλματος εἰς σφάλμα τῇ βοηθείᾳ νοῦ, ἀνευ κανόνων καὶ λόγου, ἀνευ ἀρχῆς».

Ἡ συνείδησις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι πλέον ἢ ἐμβρουώδης ἐκείνη συνείδησις, ἥτις ὡς εἶδομεν, διεμορφοῦτο διὰ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος συνδυασμοῦ τῶν δύο ψυχικῶν ἰδιοτήτων, τῆς φιλαυτίας καὶ τῆς συμπαθείας, ἀλλ' ἢ πεφωτισμένη συνείδησις τοῦ ἐξειλιγμένου ἤδη καὶ πεπολιτισμένου ἀνθρώπου, ἥτις σὺν τῇ προόδῳ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εὐρύνεται, πλουτιζομένη διὰ τῶν διδασμάτων τῆς πείρας καὶ ἐν ἧ σὺν τῷ χρόνῳ τὸ λογικὸν στοιχεῖον τείνει νὰ ὑπερισχύσῃ².

¹ Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 115.

² Βλ. Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 533 κ. ἐπ. «...les règles du droit naturel ; règles que la raison est ensuite forcée de rétablir sur d'autres fondemens, quand, par ses développemens successifs, elle est venue à bout d'étouffer la nature.» Πρβλ. M. B e a u - l a v o n, La doctrine politique du contrat social, ἐν Leçons, faites à l'École des Hautes--Études sociales, Paris, 1912, σελ. 158 κ. ἐπ. P. V i a l, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 180. A. C r e s s o n, Exposé de la philosophie de J.—J. Rousseau, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 60.

Ἡ δὲ ἔκκλησις τοῦ Rousseau, ὅπως ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν φύσιν, ταύτην ἀκριβῶς τὴν σημασίαν ἔχει, ὅτι ὀφείλομεν νὰ εἰσέλθωμεν ἐντὸς ἡμῶν αὐτῶν, ἵνα ἀκούσωμεν τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως. Δὲν ἐννοεῖ οὕτως ὅτι πρέπει νὰ καύσωμεν τὰς βιβλιοθήκας, νὰ διαλύσωμεν τὴν κοινωνίαν καὶ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ δάση, ἵνα ζήσωμεν ἐκεῖ μετὰ τῶν ἀρκτων, ὥς τινες ἰσχυρίσθησαν, παρεξηγήσαντες τὴν σκέψιν αὐτοῦ ¹.

Διότι ὁ Rousseau, ἂν καὶ ἀποδίδει εἰς τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν τὴν αἰτίαν τῆς ἀνθρωπίνης διαφθορᾶς, δὲν νομίζει ὅτι ἡ κοινωνία ἀποτελεῖ ἀπόλυτον κακόν, καὶ ὅτι ἡ ἐπιστήμη καθ' ἑαυτὴν εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἀρετὴν ². Κυρούσεται οὕτως ὑπὲρ τῶν ἀληθῶν ἐπιστημόνων, ἀλλὰ ψέγει τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν τῶν χρόνων ἐκείνων, καὶ καταφέρεται δριμύτατα κατὰ τῶν «φιλοσόφων»³.

¹ Οὕτως ὁ Voltaire ἔγραψεν πρὸς τὸν Rousseau τὰ ἀκόλουθα: «On n'a jamais employé tant d'esprit à vouloir nous rendre bêtes; il prend envie de marcher à quatre pattes quand on lit votre ouvrage». Κατὰ παρομοίων κατηγοριῶν ὁ Rousseau ἐπανεπιλημμένως διεμαρτυρήθη. Βλ. Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 572, σημ. 9: «quoi donc! faut-il détruire les sociétés, anéantir le tien et le mien et retourner vivre dans les forêts avec les ours? conséquence à la manière de mes adversaires, que j'aime autant prévenir que de leur laisser la honte de la tirer». Narcisse, préface, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 194: «...aussi jamais n'ai—je dit ni pensé un seul mot de tout cela...»

² Βλ. Narcisse, préface, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 194: «La science prise d'une manière abstraite mérite notre admiration. La folle science des hommes n'est digne que de risée et de mépris». Ὡσαύτως Réponse de J. J. Rousseau au roi de Pologne, ἐν œuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 484, 485: «On ne saurait donc conclure de mes principes qu'un homme ne puisse être savant et vertueux à la fois».

³ Βλ. Dernière réponse à M. Bordes, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 496. Troisième dialogue, ἐνθ' ἄνωτ. Ὡσαύτως Discours sur les sciences et les arts, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 475, ἐνθα γράφει διὰ τοὺς φιλοσόφους τὰ ἀκόλουθα: «A les entendre, ne les prendroient—on pas pour une troupe de charla-

Ἄλλως τε, λέγει, ἡ ἀνθρωπότης, ἅπαξ διαφθαρεῖσα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιστρέψῃ πλέον εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀθωότητος¹, καὶ κατ' ἀκολουθίαν αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι κατέστησαν ἀναγκαῖαι· δέον ὅμως αὐταὶ νὰ τείνωσιν εἰς τὴν ἠθικὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ ἀνθρώπου.²

Δυσχερέστατον εἶναι τὸ πρόβλημα, ὅπερ ἔχει προκαλέσει ἀτέμωμονας συζητήσεις μεταξὺ τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ Rousseau, ἐὰν βάσιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἀποτελῇ τὸ αἶσθημα, τὸ συναίσθημα, ἢ ὁ λόγος. ἐὰν δηλαδὴ δέον νὰ κατατάξωμεν τὸν συγγραφέα τοῦτον εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς αἰσθησιαρχίας, τῆς συναισθησιαρχίας, ἢ τοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ Rousseau ἀπορρίπτει τὴν αἰσθησιαρχίαν ὡς καὶ τὸν ὕλισμόν³, οὐχ ἦττον ὅμως δὲν καταλήγει εἰς τὸν καθαρὸν ὀρθολογισμόν καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ λόγου καὶ τὸν δεσποτισμόν τῆς ἐπιστήμης. Κατηγορεῖ δὲ μάλιστα οὗτος ἐκείνους, οἵτινες ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ λόγος εἶναι τὸ πᾶν καὶ δύναται νὰ δώσῃ λύσιν εἰς ἅπαντα τὰ προβλήματα τῆς γνωσεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς. Ἀφηρημένη τις ἔννοια ἄνευ συναισθηματικοῦ τόνου οὐδε-

tans criant chacun de son côté sur une place publique: Venez à moi, c'est moi seul qui ne trompe point? Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 123.

¹ Βλ. Troisième dialogue, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 391. «Mais la nature humaine ne retrograde pas, et jamais on ne remonte vers le temps d'innocence et d'égalité quand une fois on s'est éloigné».

² Βλ. Troisième dialogue, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 397. Narcisse, préface, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 196 κ. ἐπ. Réponse au roi de Pologne, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 494: «Laissons donc les sciences et les arts adoucir en quelque sorte la férocité des hommes qu'ils ont corrompus; quand le mal est incurable, le médecin applique des palliatifs... C'est aux sages législateurs d'imiter sa prudence».

³ Βλ. Emile. l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 126. «Juger et sentir ne sont pas la même chose», σελ. 128 «Je ne suis donc pas simplement un être

μίαν θὰ εἶχεν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς ἐπίδρασιν ¹. Ὅθεν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἠθικῆς δράσεως ἀπαραίτητος παράγων εἶναι τὸ συναίσθημα (le sentiment) ².

Ἐν τούτοις ὁμοῦς ὁ Rousseau δὲν μεταπίπτει ἀπολύτως εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς συναισθησιαρχίας ἢ θυμοκρατίας, ἀλλὰ φαίνεται παραδεχόμενος τὴν συνύπαρξιν ἐν ἡμῖν δύο δυνάμεων, τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς νοήσεως. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἡ βᾶσις ἔγκειται ἐν τῇ συνθέσει καὶ ἰσορροπία τῶν δύο θεμελιωδῶν τούτων δυνάμεων, δηλαδή τοῦ συναισθήματος, ὡς ἀτομικοῦ στοιχείου, καὶ τοῦ λόγου ὡς καθολικοῦ ³.

«Μόνος ὁ λόγος, λέγει, θὰ μετέρριπτε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ σφάλματος εἰς σφάλμα» ⁴. Ἐκ τινῶν χωρίων τῶν ἔργων αὐτοῦ φαίνεται ὁ Rousseau παραδεχόμενος ὅτι τὸ κριτήριον τῆς

sensitif et passif mais un être actif et intelligent, et, quoi qu'en dise la philosophie, J'oserai prétendre à l'honneur de penser» σελ. 131 κ. ἐπ., 140. Βλ. ὡσαύτως Notes en réfutation du Livre de l'Esprit, d'Helvetius, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 287 κ. ἐπ.

¹ Βλ. Discours sur l'origine κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 548. «Il y a longtemps que le genre humain ne serait plus, si sa conservation n'eut dépendu que des raisonnemens de ceux qui le composent». Πρβλ. Th. R i b o t, La psychologie des sentiments, Paris, 1930, σελ. 294 κ. ἐπ.

² Βλ. Emile, I. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 78 «...par la raison seule indépendamment de la conscience, on ne peut établir aucune loi naturelle; et que tout le droit de la nature n'est qu'une chimère, s'il n'est fondé sur un besoin naturel au cœur humain».

³ Βλ. Troisième promenade, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 413, 415. Oraison funèbre, ἐν œuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 519: «La voix de la raison et le cri de la conscience s'y font entendre sans obstacle». Emile, I. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 145. «Je sens mon âme, je la connais par le sentiment et par ma pensée...» Πρβλ. M. B e a u l a v o n, La doctrine politique de J.-J. Rousseau, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 158 κ. ἐπ. Τοῦ αὐτοῦ, Du contrat social, publié avec une introduction κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 20 L. M a r z a n o, L'unità di pensiero κ.λ.π., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 167.

⁴ Βλ. Emile, I. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 149.

ἀληθείας καὶ τῆς ἠθικῆς εἶναι συναισθηματικόν ¹, δορίζει δὲ τὴν συνείδησιν ὡς ἔνστικτον ². Τοῦτο ὁμῶς δὲν πρέπει νὰ παραπλανήσῃ ἡμᾶς, διότι δὲν πρόκειται ἔνταῦθα περὶ ἀπλοῦ ἔνστικτου, ἀλλὰ περὶ «θείου ἔνστικτου», ὅπερ ἔχει εἰς τὴν ψυχὴν οἷαν θέσιν ἔχει τὸ ἔνστικτον εἰς τὸ σῶμα ³.

Ὁ Rousseau διὰ τούτων θέλει ἀπλῶς νὰ δηλώσῃ ὅτι ὑφίσταται ἐν ἡμῖν ἔμφυτος τις ἀρχὴ ὡς κριτήριον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἣν ὀνομάζει συνείδησιν ⁴, οὐδαμῶς δὲ θέλει νὰ δηλώσῃ ὅτι αὕτη εἶναι καθαρῶς συναισθηματικῆς φύσεως.

Διότι ὁ Rousseau, ὅπως δὲν παραδέχεται τὸν λόγον ἄνευ συναισθηματικοῦ τόνου, οὕτω δὲν παραδέχεται τὸ συναίσθημα ἄνευ τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου, ἀλλὰ θεωρεῖ τοῦτο ὡς περιλαμβάνον καὶ λογικὰ στοιχεῖα ⁵ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὡς τι οὐχὶ καθαρῶς ὑποκειμενικῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ ὡς δυνάμενον νὰ ἔχῃ καθολικὴν ἔκτασιν.

Ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ Rousseau ἀποκαλεῖ ἔνστικτον θεῖον, ἢ συναίσθημα, ἢ καρδίαν, δὲν εἶναι τι τὸ τυφλὸν καὶ παθητικόν, ἀλλὰ «τὸ ἐσωτερικὸν φῶς», ὅπερ δὲν εἶναι τι τὸ ἄλογον, ἀλλὰ εἶναι ἡ «λογικὴ τῆς καρδίας», ἀντιτιθεμένη πρὸς τὸν ἐσκεμμένον λόγον.

Ἡ συνείδησις δὲν εἶναι, καθαρῶς εἰπεῖν, οὔτε ὁ λόγος, οὔτε τὸ

¹ Ἐνίοτε ὁ Rousseau θεωρεῖ τὴν συνείδησιν ὡς ἑκτὴν αἰσθησίν «sixième sens» (βλ. Confessions, ἐν œuvres, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 289). Ἀλλοχοῦ δὲ παρομοιάζει ταύτην πρὸς καλολογικὸν συναίσθημα (βλ. La nouvelle Héloïse, première partie, lettre XII: «J'ai toujours cru que le bon n'était que le beau mis en action»).

² Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 155, 149.

³ Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 149, 150 σημ. 1, 155.

⁴ Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 152.

⁵ Πρβλ. M. B e a u l a v o n, La doctrine politique du contrat social, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 159. V. D e l b o s, Rousseau et Kant, ἐν Leçons faites à l'école des hautes études sociales, sur J.—J. Rousseau, Paris, 1912, σελ. 199. R i b o t, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 295.

συναίσθημα, ἀλλ' εἶδός τι διαισθήσεως «*intuition émotive*», ἔννοια οὐχὶ τελείως διάφορος τῆς ἔννοιᾶς τῆς *intuition* κατὰ Bergson ¹.

Τὸ συναίσθημα, οὕτω νοούμενον, ὑπάρχει ὁ Rousseau ὡς θεμέλιον τῆς ἠθικῆς τῆς συνειδήσεως, ἀγωνιζομένης ἐναντίον τῶν παθῶν, τῶν κατωτέρων συναισθημάτων καὶ τῆς γνώμης τῶν ἄλλων.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω καθίσταται εὐχερεσιτέρα ἡ κατανόησις τῆς ἔννοιᾶς τῆς ἐλευθερίας ἐν τῷ ἠθικῷ συστήματι τοῦ Rousseau.

Εἶδομεν ὅτι ἐκεῖνο, ὅπερ συνιστᾷ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, εἶναι ἡ ιδιότης τοῦ ἐλευθέρου ὑποκειμένου καὶ μάλιστα ἡ συνείδησις τῆς ἐλευθερίας ταύτης τῆς βουλήσεως ².

Ὅθεν ὁ Rousseau διασιτέλλει ἐν πρώτοις τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθερίας (*liberté*) ἀπὸ τῆς ἔννοιᾶς τῆς ἀνεξαρτησίας (*indépendance*) ³.

Ὑπάρχουσι, λέγει, δύο εἶδη ἐξαρτήσεως, ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ ἐκ τῆς φύσεως, καὶ ἡ ἐκ τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ ἐκ τῆς κοινωνίας ⁴. Ἡ πρώτη, κειμένη ἔξω τῆς σφαίρας τῆς ἠθικῆς ⁵, δὲν θίγει τὴν ἐλευθερίαν. Αὕτη, ἐμφανιζομένη κατ' ἀπαραβάτους καὶ ὁμοιομόρφους πρὸς πάντας νόμους, ἐπιτρέπει εἰς τὸν ἀνθρώπον νὰ δοῦν ἐλευθέρως ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν φυσικῶν δυνατοτήτων καὶ νὰ

¹ Πρὸβλ. S. B e n r u b i, *L'idéal moral chez Rousseau* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 15 κ. ἐπ. D. M o r n e t, *La pensée française au XVIIIe siècle*, Paris, 1936, σελ. 136 κ. ἐπ.

² Βλ. *Discours sur l'origine* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 540.

³ Βλ. *Lettres écrites de la montagne, lettre VIII, en œuvres*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 81: «On a beau vouloir confondre l'indépendance et la liberté: ces deux choses sont si différentes, que même elles s'ex-
luent mutuellement».

⁴ Βλ. *Emile*, I. II, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 75.

⁵ Βλ. *Emile*, I. II, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 75.

θέλη ὅ,τι δύναται ¹ κατὰ τοὺς νόμους τοῦ σύμπαντος.

² Ἀπαραίτητος ὁμως προϋπόθεσις τῆς ἐλευθερίας τινὸς εἶναι ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τῆς βουλήσεως τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἥτις ἐκδηλοῦται κατὰ τρόπον αὐθαίρετον ³. Τοῦτο ὁμως, ὡς ἀποτελοῦν ἀρνητικὸν καὶ οὐχὶ θετικὸν στοιχεῖον τῆς ἐλευθερίας, δὲν ἀρκεῖ. Διότι ὁ Rousseau διακρίνει ⁴ τὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ τῆς ἀσυδοσίας (licence) καὶ δὲν παραδέχεται ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀχαλίνωτος. Τοῦναντίον μάλιστα ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς κανόνας, ἐνθμίζοντας τὴν ἀνθρωπίνην δρασίμ, ὅτι αἱ δύο ἔννοιαι τοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι ἀντιφατικαί, ἀλλ' ὅτι ἀντιθέτως μάλιστα ἡ ἀληθῆς ἐλευθερία σημαίνει ὑποταγὴν εἰς νόμους ⁵.

⁶ Ἡ ἐλευθερία βεβαίως σημαίνει καὶ ἀνεξαρτησίαν, ἀλλ' ἀνεξαρτησίαν τὸ μὲν ἀπὸ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς γνώμης τῶν ἄλλων, τὸ δὲ ἀπὸ τῶν παθῶν, τῶν κατωτέρων συναισθημάτων καὶ ἐν γένει ἀπὸ τῆς κυριαρχίας τῶν ἐλαττωμάτων, ἅτινα ὁ ἀνθρώπος ἐκτήσατο ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, οὕτως ὥστε νὰ δυνηθῆ νὰ γίνῃ κυρίαρχος ἑαυτοῦ, καὶ ἀποκτήσῃ αὐτονομίαν τῆς βουλήσεως, ἐν ἄλλαις λέξεσι νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς ἑαυτοῦ, ἵνα ἀκούσῃ τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως μετὰ «τὴν σιωπὴν τῶν παθῶν» ⁷. Τότε μόνον εἶναι

¹ Βλ. Emile, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 73, 74 : «L'homme vraiment libre ne veut que ce qu' il peut» καὶ l. V, ἐνθ' ἄνωτ., τ. III, σελ. 161 κ. ἐπ.

² Βλ. Emile, l. II, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 75.

³ Βλ. Discours sur l'origine κλπ., dédicace, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 527 : «...ils s'éloignent d'autant plus de la liberté, que, prennant pour elle une licence éffrénée qui lui est opposée...»

⁴ Βλ. Du contrat social, l. I, ch. VIII : «...l'obéissance à la loi qu'on s'est prescrite est liberté».

⁵ Βλ. Emile, l. IV, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 138, 140 : «quand je me livre aux tentations s'agis selon l'impulsion des objets externes. Quand je me reproche cette faiblesse, je n'écoute que ma volonté ; je suis esclave par mes vices, et libre par mes remords ; le sentiment

ἐλεύθερος, καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ἀνωτέρα μορφή τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία, ταυτίζεται μετὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς¹.

Τότε μόνον ὁ ἄνθρωπος, ἐνεργῶν καὶ ῥυθμίζων τὰς πράξεις αὐτοῦ κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐξωτερικῆς φύσεως καὶ κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐσωτερικῆς φύσεως αὐτοῦ, ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἐνεργῶν καὶ πράττων τὸ ἀγαθόν², πραγματοποιεῖ τὴν ἰδέαν τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας, τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας.

Ἡ ἐννοία αὕτη τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι ξένη πρὸς τὴν τοῦ Spinoza³. Πράγματι κατ' αὐτὸν τὸ εἶναι τινα ἐλεύθερον σημαίνει *esse sui iuris*, τουτέστι *ex suo ingenio vivere posse*, ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ δρᾶν ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τοῦ *ingenio*, ὅπερ ἄλλοι ἐπιβάλλουσιν αὐτῷ, ἢ ἀπὸ τῶν αἰσθημάτων, ἅτινα ἄλλοι προὔκαλεσαν εἰς αὐτόν. Τότε μόνον τὸ πράττειν τινὸς θὰ ἔχη τὴν πηγὴν ἐν ἑαυτῷ, δηλαδή ἐν τῷ ἐγώ, ἐν τῇ προσωπικότητι αὐτοῦ.

Τοῦτο τὸ *esse sui iuris* συνίσταται κατὰ τὸν Spinoza εἰς τὴν *ratio*, ἣτις ταυτίζεται μετὰ τῆς *libertas*. Ὅθεν ἡ *ratio* εἶναι ἀναγκαιότης, ἀλλ' ἡ ἀναγκαιότης αὕτη δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἐλευθερίαν, ὡς καὶ ἡ ἐλευθερία δὲν ἀποκλείει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἐνεργεῖν, ἀλλ' ἀντιθέτως μάλιστα προὔποθέτει αὐτήν.

de ma liberté ne s'efface en moi que quand je me dégrave, et que j'empêche enfin la voix de l'âme de s'élever contre la loi du corps», σελ. 149, 155.

¹ B. Emile, I. V, ἐνθ' ἀνωτ., τ. III, σελ. 160 : «Qu'est-ce que l'homme vertueux ? C'est celui qui sait vaincre ses affections ; car alors il suit sa raison, sa conscience ; il fait son devoir, il se tient dans l'ordre, et rien ne l'en peut écarter».

² Βλ. Emile, I, IV, ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σελ. 141 : «Sans doute, je ne suis pas libre de ne pas vouloir mon propre bien, je ne suis pas libre de vouloir mon mal».

³ Βλ. B. Spinoza. *Ethica more geometrico demonstrata* καὶ *Tractatus politicus*, c. II. § 7, II.

Ἐπὶ ὅθεν esse sui iuris σημαίνει esse ex ratione, ὅπερ ἐστὶν esse ex libertate.

Παρομοία τυγχάνει καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας παρὰ Kant, ἐφ' οὗ κατ' ἰδίαν αὐτοῦ ὁμολογίαν μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τοῦ Rousseau. Ἡ ἔννοια τῆς «αὐτονομίας τῆς βουλήσεως», τῆς «... τῆς ἐπιθυμίας», ἧς ἡ πραγματοποίησις συνιστᾷ κατὰ τὸν Kant τὴν ἐλευθερίαν, δὲν εἶναι ὅλως διάφορος τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας κατὰ τὸν Rousseau ¹.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω μελέτης τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐξάγεται ὅτι ὁ Rousseau ἠδυνήθη νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὸ βαθύτερον νόημα τῆς θεωρίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Πράγματι ἡ θεωρία αὕτη ἐνεφανίσθη ὡς ἀντίθεσις πρὸς τὴν στερεοτυπίαν τῆς παραδόσεως, καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περικλεισθῇ ἐν τῷ παραδεδομένῳ δικαίῳ, ὅπερ διατυποῦται ἐν τοῖς νόμοις καὶ τοῖς ἐθίμοις. Ἐρευνᾷ δὲ αὕτη, ἵνα ἀνεύρῃ τι τὸ ἐνδόμυχον ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου, ὅπερ νὰ θέσῃ ὡς βάσιν τοῦ δικαίου².

Ἡ θεωρία αὕτη οὔτε ἄρνησιν τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ, οὔτε θέσιν τοῦ ἀτόμου ὡς τοιούτου καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας τῆς ἀτομικῆς βουλήσεως, καὶ κακῶς παρεξηγήθη, θεωρηθεῖσα ὅτι διεκῆρυξε τὸν θρίαμβον τῆς ἀτομικότητος. Θέτει βεβαίως αὕτη ὡς βάσιν τὸν ἀνθρώπον, οὐχὶ ὅμως ἐν τῇ μοναδικότητι αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς καθολικὴν ἰδέαν, καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶναι ὑποκειμενικὴ, ἀλλ' ἀντικειμενικὴ περὶ δικαίου θεωρία³.

¹ Βλ. περὶ τούτου ἐκτενέστερον κατωτέρω.